

Az európai identitás
dimenziói és határai

„[...] wie spät lernen wir einsehen, dass wir, indem wir unsere Tugenden ausbilden, unsere Fehler zugleich mit anbauen.”¹

Közhelyszámba megy már, hogy nem létezik az európai identitásnak egy általánosan elfogadott meghatározása, sőt vannak szerzők, akik megkérdőjelezzik, vagy pedig egyenesen tagadják létét² és, mivel ami nincs, arról nem sok értelme van beszélni, itt akár abba is hagyhatnám az egészet. Jómagam azonban azt vallom, hogy a fogalom tisztázása, illetve annak a köztudatba való beültetése jelentősen hozzájárulhat az integráció folyamatának sikerességéhez és ezért talán már érdemes kis időt rászánni. Másrészt, az európai integráció egy immáron több mint fél évszázada (ha a szellemtörténeti előzményeket is figyelembe vesszük, bő két és fél évezrede) tartó, nekilendülésekkel és megtorpanásokkal tarkított, összetett társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális folyamat. Az identitástudat kialakulása csak egy része ennek a folyamatnak és nincsen semmi különös abban, hogy ez sem zajlott le gyorsabban, minden egyéb részfolyamatot megelőzve.

Minden identitásmeghatározás alapvetően egy *definitio per genus proximum et differentia specifica*, vagyis annak eldöntéséről szól, hogy mik vagyunk és mik nem vagyunk, illetve, hogy kihez (milyen csoportokhoz) tartozunk és kihez nem. Egyik legfontosabb funkciója az önerősítés és az identitás különböző szintjei (a különböző csoportidentitások) szinergikusan egymást is erősítetik, bár adott esetben konfliktusgeneráló hatásuk is lehet. Szerencsés esetben, valamilyen csoportidentitás felvételével, az egyén pozitív önképet nyer, ami egy bonyolult, nehezen értelmezhető világban részesítheti az inklúzió, a valahová való tartozás és a differenciálódás, a másoktól való különbözőzés élményében. Ez egyrészt nyelvet, cselekvési és viselkedésformákat, értéktudatot, másrészt ellenségképet és hamis evidenciákat is jelent. Amennyiben valamely társadalmi alrendszer mély feszültségek terhelik, azok hajlamosak az eltérő identitású csoportok közötti konfliktusokként megjeleníteni Gazdasági diszrepanciák, például, etnikai feszültségeket generálhatnak és lehetséges, hogy az új tagok felvételét követő romlása a mutatóknak és a még le nem zárult pénzügyi válság is hozzájárult az Európa-szerzte tapasztalható, többé-kevésbé

¹ Goethe, Johann Wolfgang: *Dichtung und Wahrheit*, 13. Buch

² L. pl. Marján Attila: *Hol a térkép közepé?* HVG Könyvek, 2009.

szükséges, főként a nemzeti identitás megvédésének argumentumaival operáló, unióellenes diskurzus elterjedéséhez.

Európát szimbólumok és szövegek segítségével konstruáljuk, ezért nem mindegy, hogy milyen kulturális elemek lesznek kanonizálva, melyek lesznek az elfogadott konvenciók, milyen döntések és fordulópontok lesznek meghatározóak az identitás kialakulásában/ kialakításában. Alapvető fontossággal bír, hogy milyen elemek kerülnek be az „európai értékek” című kánonba, illetve az „európai intézményeknek” nevezett struktúrák közé. Ám ezek ugyanolyan képlékenyek és dinamikusan változóak, mint a földrajzi határok. Kulturálisan kanonizált elméletek és narratívák alkotják az európai identitás fejlődéstörténetének főbb stációit, melyekről a kollektív populáris és profeszzióális történelmi emlékezet tudósít. A kérdés csak az, hogy ezek mennyire megbízhatóak, illetve milyen mértékben ellenőrizhetőek?

Az identitás egy sor, meggyőződéshez és értékekhez való kötődésből is áll, melyeket nem akarunk, vagy egyszerűen képtelenek vagyunk megkérdőjelezni. Ezért lényeges azokat verbalizálni, „beszélni róluk”, vagyis nyílt és nyilvános párbeszédet folytatni az identitásról, mint egyfajta társadalmi, vagy nemzeti pszichoanalízis keretében feloldani a feszültségeket, de lehetőleg kordában tartani azokat. Általában érvényes csoportokra a Clifford Geertz által a családra adott antropológiai/ etnológiai meghatározás. Eszerint az, mindenekelőtt, egy olyan rendszer, melynek elsődleges szerepe együttmaradni kénytelen emberek egy csoportjának belsejében lévő centrifugális erők kiiktatása.³ Később Bruner is kiterjeszti a meghatározást emberek szoros kapcsolatban lévő bármely csoportjára, miközben kiemeli annak használható és *cool*, vagyis „forró folyamatokat” kezelni képes, mivoltát. Meglátása szerint, az emberek, család- és ugyanúgy bármely más szoros kötelékben élő csoportbeli ön- és életkonstrukcióinak, éppen ilyen anticentrifugális szerepük van.⁴

Első megközelítésben, a dolog eléggé egyszerűnek tűnik: az identitásnak több formája létezik – egyéni, lokális, regionális, nemzeti, európai, végül általános emberi – vertikálisan szerveződve és ezek egymást tartalmazzák, egymásba illeszkednek, mint holmi Matrjoska-babák. Ez a rend, ugyanakkor, egy egyértelmű hierarchiát is meghatároz, mely szerint az identitás erőssége arányosan csökken a földrajzi kiterjedés növekedésével: helység, régió, ország, földrész. És itt már rögtön belebotlunk modellünk első zavaró túlegyeszerűsítésébe: az illető területi entitások nem egymásba illeszthető babaként vannak megkonstruálva, az identitás nem szervezhető egyetlen, jelen esetben valamilyen földrajzi, dimenzió mentén – városokat kettészelhetnek országhatárok, miközben régiók átnyúlhatnak határok fölött. A gondok egy jelentős

³ Idézi Bruner, Jerome S. in: *Self-Making and World-Making. Wie das Selbst und seine Welt autobiographisch hergestellt werden. Journal für Psychologie*, 7. Jahrgang, Heft 1

⁴ Uo.

másik hányada a használt fogalmak többértelműségéből és pontatlanságából (*fuzzyness*) is következik, ami a modellalkotás egy másik eszközének, a formalizálásnak a nehézségét állítja előtérbe. A harmadik probléma, pedig az, hogy ezen a lineáris skálán nem ábrázolhatók az identitásnak olyan megnyilvánulási formái, mint a nemi, szakmai, stb. identitások.

Helységnek számít egy alföldi tanya ugyanúgy, mint egy többmillió fő város és mindkettőhöz ugyanolyan érzelmi intenzitással kötődhetnek az ott lakók. Ám a kötődés jellegét illetően már valószínűleg jelentős különbségeket találunk: míg az előbbi inkább holmi családi kapcsolatrendszerrel rokonítható, addig az utóbbi inkább egy régióhoz való „absztraktabb” kötődésformához áll közelebb.

A régió sem egy egyértelmű fogalom. Egyrészt így nevezünk egy néhány kistelepülésből, vagy egy nagyobb helységből és a vonzáskörzetében található kisebb településekből álló mikrorégiót, másrészt ugyanúgy hívunk egy több államrészt, vagy akár több kisállamot tömörítő földrajzi egységet is. És ekkor még egy szót sem szoltunk az adott régióknak, az őt egybefogó különféle szerepű, illetve súlyú tényezők által meghatározott (földrajzi, kulturális, gazdasági, stb.) jellegéről.

A nemzet fogalmához kötődő ambiguitások talán a legismertebbek, mint a kulturális és politikai nemzet több évszázados múltra visszatekintő dichotómiája. De hasonlóan zavaró lehet a fogalmi tisztázás szempontjából a nemzet és az általa elfoglalt terület viszonya, mely terület nem tévesztendő össze az adott nemzethez kötődő ország (már ha egyáltalán rendelkezik olyannal) földrajzi fogalmával. És mindennek betetőzéseként, itt van még nemzet, nemzetiség és etnikum, részben még mindig, tisztázatlan viszonya.

Végül itt van az Európa-fogalom, mely talán a legnehezebben megragadható mind közül, mivel annyi arcát mutatja, ahány nézőpontból próbáljuk épp megközelíteni és ezek az egymástól gyakran markánsan különböző (földrajzi, történelmi, politikai, eszmetörténeti) értelmezések is folyamatosan változtak az idők során. „Európa” meghatározásakor az sem mellékes, hogy épp honnan tekintünk rá: nem ugyanazt jelenti a kontinensen kívülről, mint azon belülről, másképp néz ki Nyugat-, mint Kelet-Európából és más a brit szigetekről nézve, mint a kontinentális területről.

Egyáltalán Európa-fogalom vagy Európa-eszme? Mindkét kifejezés használata jogos lehet, de jómagam nem találok őket egyenértékűnek. Véleményem szerint, az előbbi inkább az „objektivitás” és rövidtáv, a múlt és a közeljövő (*Sein*) területére vonatkozik, míg az utóbbi a „morális imperatívuszok”, elérendő célok és hosszú távú célkitűzések (*Sollen*) terrénuma.

Az ember, és ez alól az európai sem képez kivételt, egy erősen területiális közösségi lény, ezért nem csoda, hogy egy adott csoport meghatározó tényezői között előkelő helyett foglal el az általa ellenőrzött / birtokolt terület. Természeti népek, de már legközelebbi rokonaink, a csimpánzok is,

rendszeres őrjáratozással óvják területüket a behatolóktól és erősítik közben a csoportkohéziót. A nemzeti narratívák legfontosabb elemei között szinte kötelező módon található valamilyen mitikus őshaza, vagy egy Istentől kapott vagy dicső harccal megszerzett haza.

De hogyan lehet identitástudat-formáló ereje egy olyan territóriumnak, amelynek nincsenek jól definiált, állandó limesei? Manapság, Európa földrajzi határai könnyűszerrel leolvashatóak bármely atlaszból. Délen a Földközi-tengert, nyugaton az Atlanti-óceánt, északon a Jeges-tengert, keleten pedig az Urál vonalát tekintjük Európa határainak. Ilyen egyértelmű definíciót csupán földrajzi szempontból vagyunk képesek megadni és azt is csak a jelen pillanatra vonatkoztatva. Történészek, politológusok, szociológusok, antropológusok ezzel aligha értenének egyet, ők ugyanis más-más szempontokat figyelembe véve húzzák meg a földrész határait. Ráadásul, ezek a határvonalak csak fokozatosan, a földrajzi felfedezések előrehaladtával nyertek formát és a történelem során mindig kor- és ideológiafüggőek voltak. A probléma bonyolultságát jól illusztrálja, hogy eddig nem kevesebb, mint kilenc földrajzi középpontját határozták meg kontinensünknek, melyek Ausztria, Belorusszia, Csehország, Magyarország, Németország, Lengyelország, Litvánia, Szlovákia, Ukrajna területén vannak szétszórva.⁵

Az ókorban még csak a déli, mediterrán partvonal számított egyértelmű határnak, így szembetűnő különbség, hogy a mai Európa az akkorinál lényegesen nagyobb terjedelmű, mind nyugati, mind keleti, de főként északi irányban. Hérodotosz, a Kr.e. 5.-ik században, a Boszporusztól a Fekete- és Azovi-tengereken át a Don vonalát követve húzta meg a kontinens határát, mivel a Dontól északra fekvő területek még ismeretlenek voltak a görögök számára. A Római Birodalom külső határait jelölő *limes* a mai földrajzi Európát északi és déli területekre osztja. Bár a kortárs beidegződések miatt kevesebb hangsúlyt kap, azokban az időkben, ez a civilizációt a barbároktól elválasztó határ legalább akkora jelentőséggel bírhatott, mint majd két évezred múlva a demokráciát és diktatúrát egymástól elzáró kelet – nyugati elhatárolás. Mindenképpen ésszerű dolog ezt az ókori válaszvonalat egy Európán belüli határként értelmezni, mivel tényleges fejlődésbeli különbséget jelölhet, hogy egy adott terület a Római Birodalom integrált része volt, mint a nyugati Mediterráneum, vagy sem, mint ahogyan Észak-Európa.

A kora középkortól kezdve, Európa a Karoling Birodalomnak hódítások során bővülő területét, a mai földrajzi Nyugat-Európa kontinentális területét jelentette. Ez az alapja a földrész történelmében rendszeresen felbukkanó Kelet – Nyugat dichotómiának is, vagyis az északi és nyugati területek fo-

⁵ Cristea, George: *Jakten på Europas mittpunkt*. Carlsson Bokförag, Stockholm, 2001; románul: *În căutarea centrului geografic al Europei*, Biblioteca județeană „Gheorghe Șincai”, Bihor.

kozatos szembehelyezkedésével a más fejlődési irányt felvevő, általuk barbárnak tekintett, bizánci és iszlám területekkel. A „[...] kiseurópai ideológia (Páneurópától Göbbelsen át egészen a Gazdasági Közösségig), amely a földrajzi kontinens egy részének tudatos kirekesztésén alapul, szívesen hivatkozik Nagy Károlyra. Károly uralkodott a földrész egyetlen olyan részén, amely – legalábbis az iszlám előretörése óta – elérhetetlen maradt a hódítók számára. Ezért a Nyugat előőrsének és megmentőjének tekintette magát a keleti világgal szemben”.⁶ Néhány évszázad múltán, ez az, általában önkéntelenül vállalt, „Nyugat megmentője” szerep a keletebbre fekvő országok kedvelt öngazolásá lesz, amivel az itt említett Nyugathoz viszonyított lemaradásukat motiválták előszeretettel.

A középkor végéig aztán megtörtént a határok nyugati, valamint északi irányú kiterjesztése a szárazföld széléig, vagyis az Atlanti Óceánig, illetve a Jeges Tengerig. Itt aztán, pedánsan, meg is kérdezhettünk, hogy akkor mi a helyzet Izlanddal, sőt Grönlanddal? Előbbinek kontinensünkhöz való tartozását eszünk ágában sincs megkérdőjelezni, bár tagadhatatlanul nagyon messze van, valahol félúton Európa és az Észak-Amerikai Szigetcsoport között, amelyhez az utóbbi tartozik és így földrajzilag nem része Európának, bár kulturális és politikai szempontból mindig is vele asszociálták.

A gondok mindig is a keleti határ kijelölésével voltak. A jó Metternich, az 1820-as években, még úgy tartotta, hogy: „*Asien beginnt an der Landstraße*”, vagyis Ázsia valahol Bécs harmadik kerületében kezdődik, a Magyarország felé vezető út elején. Bár egyesek szerint Balkánt mondott volna. Valószínűleg többször is elmondta, hol így, hol úgy. Lényeges, viszont, hogy a Balkánt akkoriban, legalábbis kulturális szempontból, nem mindenki tartotta Európa részének. Ami a ma Európa keleti határának tekintett Urál – Kaszpi-tenger – Kaukázus vonalat illeti, az csak a 18.-ik században lett meghúzva. Azelőtt, ez egy igen „mobilis” határ volt: Hérodotosz még a Thanaisznál (Donnál) húzta azt meg, később, arab szerzők, a Volga és a Káma mentén. Brezsnyev, állítólag, azt hangoztatta, hogy Európa határai a Szovjetunió keleti határával esnek egybe és közben a saját befolyási övezetének nyilvánította a baráti szocialista országokat.⁷

Európa keleti határainak az Urálig történő kitolását Philip Johan von Strahlenberg német származású svéd katonatiszt és földrajztudós javasolta, aki mellel Oroszország feltérképezésében is fontos szerepet játszott.⁸

⁶ Hobsbawm, Eric J.: Mi értelme Európának? 2000, 1997 május.

⁷ „The Brezhnev Doctrine, 1968”, in: *Modern History Sourcebook*. Előszór a Pravda 1968. szeptember 26-i számában lett kifejtve; <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1968brezhnev.html>

⁸ Phillip Johann Strahlenberg: *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das ganze Russische Reich mit Sibirien und der großen Tartarey in sich begreift, in einer*

Hasonlóképpen, Vaszilij Tatyiscsev orosz földrajztudós és történész már a 18. század közepén javasolta, hogy az Urál központi részét ismerjék el az Európát Ázsiától elválasztó határként, mivel a hegység igazi vízválasztóként működik. Ám az attól délre folytatódó, a két kontinens közti, határvonal tisztázása végett, még idén is indul egy orosz expedíció. „A földrajzi határ megtalálásának legfőbb célja nem csak az Európát Ázsiától elválasztó »vonak« azonosítása, hanem különösképp a két kontinenst egyesítő vonal megtalálása.”⁹ Az expedíció céljának illetően való meghatározása jól tükrözi az oroszok, egy két kontinensen elterülő kontinensnyi ország lakóinak, Európai kötődését. Általában véve, sokan tekintik Oroszországot (legalábbis annak nyugati részét) Európához tartozónak, amire, földrajzi, történeti, kulturális szempontból megvan minden okuk. Az Urálon túli rész Ázsiához való tartozását már nemigen szokás megkérdőjelezni, kivéve némely esetben, gyakorlati megfontolásokból, mint például, az Interpol esete, aki számára Európa, számos ex-szovjet állam mellett, magában foglalja az egész Orosz Föderációt.¹⁰

Az alternatív nézőpontot, mely szerint Európa alapvetően csak kulturálisan és történetileg definiálható, míg földrajzilag nem egyéb Ázsia egy nyugati félszigeténél, nem kisebb nevek fémjelezték, mint Alexander von Humboldt vagy a matematikus és geográfus Karl Gustav Reuschle.¹¹ Egy ilyen léptékű perspektívaaváltás azért más távlatokat nyit. Valljuk be férfiasan, mégiscsak gond van itt Európában a méretekkel: hogyan kötődjön az átlag európai érzelmileg egy olyan területhez, amely, ha egyhelyben marad túl nagy ahhoz, hogy belássa, ha meg felszáll a repülőre, túl kicsi lesz?

George Bernard Shaw-t, legalábbis a neki tulajdonított *bon mot*-t parafrázálva¹² mondhatjuk, hogy Európa népeit csak közös történelmük választja el egymástól. Nemzeti, etnikai, vallási, rendi és még Isten tudja mi-

historisch-geographischen Beschreibung nebst einer Tabula polyglotta; Stockholm, in Verlegung des Autoris, 1730. Néhány év múlva már angol fordításban is hozzáférhető volt: *An historico-geographical description of the north and eastern parts of Europe and Asia : but more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary : both in their ancient and modern state : together with an entire new polyglot-table of the dialects of 32 Tartarian nations and a vocabulary of the Kalmuck-Mungolian tongue ... / written originally in High German by Mr. Philip John von Strahlenberg, a Swedish officer, thirteen years captive in those parts ; now faithfully translated into English*; London : Printed for W. Innes and R. Manby, MDCCXXXVIII [1738]

⁹ „The Historical Landscape Expedition: The Urals – The Border of Europe and Asia”, in: *The Russian Geographical Society Newsletter*, February, 2011, ill.: <http://int.rgo.ru/grants/the-historical-landscape-expedition-the-urals-the-border-of-europe-and-asia/>

¹⁰ <http://www.interpol.int/Public/Region/Europe/Members.asp>

¹¹ Reuschle, K. G.: *Handbuch der Geographie oder Neueste Erdbeschreibung mit besonderer Rücksicht auf Statistik, Topographie und Geschichte*, 2 Theile (in 2 Bdn.), Stuttgart, Schweizerbart, 1858–1859.

¹² „England and America are two countries separated by a common language.”

lyen csoportoknak, a béke rövid időszakaitól megszakított, kvázi-folyamatos egymásnak feszülése jellemzi földrészünket. Kontinensünk történelmét kisebb-nagyobb területeire kiterjedő integrációs periódusok jellemezték, melyek hosszabb-rövidebb fragmentációs időszakokkal váltakoztak. Az előbbieik közé tartoznak: a Földközi Tenger partvidékének görög gyarmatokkal való betelepítése, a Római, majd a Karoling birodalmak kialakítása, vagy a Kereszténység térhódítása. A második csoportba tartoznak olyan események, mint a Római Birodalom széthullása, a szkizmák, vagy az Első Világháborút követő, a birodalmi eszmét elsöprő, nemzetállam-alapítási láz. Az integrációs folyamatok, mint általában az építések, hosszantartóak, szemben a fragmentációk földcsuszamlás- vagy robbanásszerű lefolyásával. Hogy milyen abszurdak lehetnek ezek a történések és az általuk produkált helyzetek, jól illusztrálja a délszláv nemzetek 20-adik századi történelme. Mindkét folyamatcsoportnak közös jellemzője, hogy általában sok áldozattal jár, anyagiakban és emberéletben.

Közös európai szemléletű történelemírásról inkább csak az utóbbi időkben beszélhetünk, sokszor az Unió többé-kevésbé propagandisztikus akcióinak eredményeként. Ahhoz, hogy integráló tényező lehessen, a történelmet át kell fogalmazni, következésképp új történelemkönyvekre van szükség. Az eszmék és a cserefolyamatok története kell elsődleges szerepet kapjon a dicső háborúk leírása helyett. Hogy hatékonyan szolgálja az identitásteremtést, a közös európai történelem nem egymással hol szövetséges, hol szembenálló államok / nemzetek / birodalmak történelmének sima összegzése kell legyen, hanem ezek egymással kölcsönhatásban álló rendszerének a történelme. A különböző európai államformációk ki- és átalakulásának, valamint ezen folyamatok szinergiájának bemutatása lehetne az új leírási keret. Persze, nem kellene a ló túloldalára se kerülni, az egésznek holmi teleologikus finalitást adva és Európát, mint az integrációra a kezdetektől fogva tudatosan törekvő államok rendszerét beállítani. Ám a 20.-ik század második felének történelmében mindenképp ez kell az egyik, narratívánk szempontjából a lényegesebb, vezérfonal legyen. A másik a rosszemlékű kommunizmus.

Amennyiben el akarnánk végezni egy gondolatkísérletet, melynek célja az Európai identitás kitalálása, megkonstruálása lenne, honnan indulhatnánk ki s milyen építőelemeket használhatnánk? Európa legpregnansabb arca még mindig a „nemzetek Európája” és a nemzethez való tartozás az európai emberek egyik legmeghatározóbb élménye a modern kor beköszönte óta. Lehet indokolt lenne, kiindulási alapnak a nemzeti identitás meghatározásában szerepet játszó dimenziókat és elemeket használni, lévén ezek már többé-kevésbé tisztázottak, de legalábbis alaposan körülírtak. Ezzel persze nem szándékozom azt állítani, hogy a nemzeti identitást könnyű lenne definiálni és leírni. Különböző nemzetek sokszor különböző, sőt homlokegyenest ellentétes kritériumokat és értékeket használnak önidentitásuk kialakításakor. Ezek pedig

nem mindig egyeznek a mások identitásának meghatározásakor felhasznált elemekkel. A helyzetet csak bonyolítja, hogy az identitások alkotóelemei más-más súllyal szerepelnek a különböző szintű identitástudatok kialakulásában / kialakításában is. Gondolatkísérletünk folyamán, tehát célszerű lenne a következőképp eljárni:

1. felleltározni a társadalmi identitás különböző dimenzióit, a nemzetit véve alapul, azt egyfajta „mintának” (*pattern*) tekintve;
2. a különböző dimenziókban megkeresni az identitást meghatározó elemeket;
3. megvizsgálni, hogy léteznek-e ezek között, az európai nemzeteket, vagy legalábbis azok többségét jellemző, közös elemek;
4. emez közös elemeket felhasználva, megpróbálni a nemzeti identitások egyfajta „közös nevezőjeként” megkonstruálni az európai identitást.

Az identitás dimenziói és elemei olyan fizikai vagy szimbolikus (al)rendszereket jelentenek, amelyekben az adott társadalmi csoport / társadalom, többé-kevésbé, folyamatosan létezik. Ezekben definiálhatjuk, ill. írhatjuk le az adott társadalom létrejöttét, reprodukcióját, változásait, stb. Ezek alkotják azt a keretet, amelyben a társadalmi háló materializálódik, formát ölt. Ezek meghatározása, legalábbis egy relatív pontossággal való körülírása, hozhatja létre és biztosíthatja hosszú távon a csoport identitását. Ahhoz, hogy egy csoportidentitás kialakulhasson, természetesen, nem szükséges azt minden dimenzió mentén definiálni, egypár kimaradhat, de többségüknek szerepelni kell a meghatározásban.

A következőkben megpróbálom röviden, felsorolni az identitás meghatározásának szempontjából figyelemre méltó dimenziókat, illetve azokat az elemeket, amelyek jelentőséggel vagy meghatározó szereppel bírnak az illető dimenzióban. Elsőként a fizikai térben és időben való elhelyezkedésről van szó. Ez egyrészt feltételezi egy földrajzi dimenzió meglétét, amely az adott csoport által belakott vagy birtokolt területet, illetve szimbolikus jelentőséggel felruházott és/vagy a mitikus múlthoz tartozó toposzokat, melyekhez az adott csoport tagjainak többsége jelentős érzelmi töltéssel viszonyul. A történeti dimenzió origójában a szinte minden népnél / csoportnál megtalálható eredetmítoszokat találjuk, valahonnan a ködös múltból halványan felrémlő, de sokak számára legalább olyan jelentőséggel bíró árnyalakokat, mint az eredettörténet és a történelem archeológiailag alátámasztható vagy dokumentálható elemei. Ilyen téren Európa, bár van neki valamiféle névmagyarázó mítosza, nem áll valami fényesen: az elrabolt királylány története megható és fényén csak emel, hogy egy főisten implikált benne, meg egyfajta happy end is kerekedik a végére, de igazából ez mégis csak egy a Közel-Keletről induló és Krétán véget is érő kis balkáni sztori. Hogyan is reprezentálhatná az egész kontinentst?

A kulturális dimenzió legfontosabb elemének a nyelv tűnik, egyrészt a kommunikációban, másrészt a társadalmi reprodukcióban betöltött szerepe

miatt. A nemzeti önmeghatározás leggyakrabban emlegetett eleme az „édes anyanyelv”, bár nem szükségszerű, hogy egy nemzetben belül csak egyetlen nyelvet használjanak. Ám ilyen esetekben gyakran a többnyelvűséget kísérő szervezési és technikai bonyodalmak és jelentős többletköltségek, amint azt az Európai Unió gyakorlata példázza. Kevésbé szerencsés esetben egy feszültséggeneráló nyelvek közötti kompetíció lehet az eredmény. A nyelv kérdése szorosan összefügg az oktatásával is, nem kevés konfliktust generálva. Az identitás felőleli mind a művészetek, mind pedig a tudományok területét, olyan elemeket állítva előtérbe (műalkotásokat, felfedezéseket, általánosan elfogadott értékeket), amelyek valamilyen módon, erősen köthetők a nemzeti identitás egyéb elemeihez – így közös narratívák alakulhatnak ki, melyek tovább erősítik az együvé tartozás érzését. A görög-római hagyomány, majd azt újra elővevő, feldolgozó művészeti stílusok egyik fontos kötőanyagát szolgáltatják az európai identitásnak.

Az utóbbi időben, jelesül a Vasfüggöny lebontása utáni időszakban, kontinensünkön épp újra erősödő vallási dimenzió újra fontosabbá válhat. E vonatkozásban jelentős szerepük lehet specifikus vallásos hiedelmeknek, de ezek inkább marginális csoportokra jellemzőek; sokkal fontosabb az intézményesült vallások, elsősorban a nemzeti egyházak szerepe és, hogy mekkora lehet a nemzeti nyelvek ereje, azt épp azoknak az univerzalista egyházakon (nyelvi síkon) aratott győzelme illusztrálja. Nincs a témával foglalkozó szerző, aki kétségbe vonná a zsidó-keresztény hagyományok jelentőségét a mai Európa kialakulásának szempontjából, ám az tagadhatatlan, hogy a keresztény Európában egyre újabb belső határok jelentek meg. Az 1054-es nagy szkizma határvonalat von a nyugati kereszténységhez és a keleti ortodoxiához kötődő területek között. Ezt Huntington kiemelt szerephez juttatja, amellett érvelve, hogy a nyugati civilizációban a nyugati kereszténységnek kitüntetett szerepe van, szemben a keleti ortodoxiát felvevő államokkal, amelyek, evidens módon, nem képezik a Nyugat részét. Ennek alapján aztán megkérdőjelezhetjük nemcsak, a kétségtelenül a saját kultúrkörünkhöz tartozó Oroszország, hanem még az uniós tag Görögország európai mivoltát is.¹³ A következő nagy törést a Reformáció szellemi mozgalma hozta magával, de nem minden nyugati keresztény államban zajlott le a folyamat. Az áramlat hatósugara, nagyvonalakban egybeesik azzal a térséggel, amely a modern nyugat-európai fejlődés táptalaját képezte. A harmadik történet a keresztény egyházak már említett elnemzetiesedése, amely nem annyira törés, mint inkább egy hosszantartó fragmentációs folyamat volt. Napjaink nagy kihívását identitásunk ellen az iszlám európai elterjedése okozhatja, amely sokkal kisebb helyeken sokkal mélyebb konfliktusokat indukálhat és, amint azt az utóbbi évek esemé-

¹³ Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999.

nyei illusztrálják, ezek a konfliktusok, illetve a megoldásukra adott válaszok képesek az olyan alapvető európai / nyugati értékeket megkérdőjelezni, mint a vallási szabadság eszméje.

Egy közös dimenzióban helyezem el a törvényhozást, törvénykezést, adminisztrációt, belügyeket, külpolitikát, vagyis minden olyan társadalmi alrendszert, ami az államot mind a külföld, mind pedig saját polgárai előtti megjeleníti. Ezt a dimenziót csak az Európai Unió viszonylatában tudom bemutatni. Az említett alrendszereket alkotó intézmények roppant fontosságra tettek szert a nemzeti identitás kifejezésének és perpetuálásának folyamatában. Nekik köszönhető, elsősorban, az államnak, mint a nemzeti lét keretének megjelenítése: önállóság, függetlenség, önrendelkezés – mindezek elemei az identitásnak. A külső védelem terén még nem beszélhetünk közös európai hadseregről, de még egységes politikáról sem és, ugyanúgy, a külpolitika terén sincs egység, de már van közös biztos és hatékony döntéshozatali eljárás. A jogi harmonizáció és belbiztonság terén a legelőrehaladottabb az együttműködés, de a Schengeni Övezet sem esik még egybe az Unióval, még kevésbé Európával. Bár uniós állampolgárság létezik, de csak úgy „mellékesen”, a nemzetállami mellett – szimbolikus megjelenítése elég erőtlen: nincs „európai” útlevél, sem személyi igazolvány.

Maller Sándor Paul Valéryt idézi, mikor kijelenti, hogy Európát a görögök, Róma és a kereszténység tette azzá, amit ma Európának hívunk, majd ebbe a felsorolásba ő még hozzáveszi a felvilágosodást is.¹⁴ Ehhez kapcsolódóan, bár tekinthető az előbbi folyamatának is, hatásai miatt, melyekkel átalakította Európa, majd párhuzamosan az egész világ arculatát, mindenképpen meg kell említenünk az ipari forradalmat. És az azzal párhuzamosan létrejövő és kiterjedő új tudomány, a közgazdaságtan, alapozza meg végső soron az Unió egyik legnagyobb vívmányát, a négy szabadság, az áruk, munkaerő, tőke és szolgáltatások szabad mozgásának az alapelvét. A gazdasági dimenzió az, amelyben Európa a legegységesebb – és nemcsak az Unióról van szó: közös gazdaságpolitikák (foglalkoztatás, adó, külkereskedelem), kereskedelmi akadályok lebontása, mind a gazdasági racionalitás primátusáról regélnek. Az egyedüli elem, igaz a legnagyobb szimbolikus töltettel bíró, amely viszont csak lassan terjed az uniós tagállamok körében, az a közös pénz. Egyes elemzők attól félnek, főként az alig elvonult gazdasági válság árnyékában, hogy az Európai Monetáris Unió újabb törésvonalakat hozhat létre, hogy az integráció fokozatos elmélyülésével párhuzamosan Európa újabb megosztottság előtt áll. Ennek megelőzésében talán segíthetnek azok a hosszútávú politikaformáló elvek, amelyek megvalósítására az Unió jelentős összegeket szán: a szociális kohézió, társadalmi szolidaritás és regionális felzárkóztatás.

¹⁴ Maller Sándor: *Az Európa-eszme – A kezdetektől a megvalósulásig*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000.

Amint az elég nyilvánvaló volt, az identitás dimenzióinak előbbi felsorolásakor hol Európáról, hol pedig Európai Unióról írtam, igyekezve nem összemosni a kettőt. Arról van csak szó, hogy, bár mindkét entitás megjeleníthető a felsorolt dimenziókban, de nem értelmezhető ugyanolyan módon. Aminthogy Európa is nagyobb az Európai Uniónál, úgy az európai identitás is tágabb fogalom az „európai uniós” identitásnál. Ezt szemléletesen példázzák mindazok, akik konzekvensen harmadik személyben beszélnek az Unióról (Brüsszlről, Straßburgról), szembeállítva azt országukkal, mintha az nem is lenne (önként belépett) tagja a közösségnek és nem venne egyenlő jogokkal részt annak döntéshozatali és végrehajtási mechanizmusában. Így tett Václav Klaus EU-ellenes cseh államfő 2009 májusában, kijelentve, hogy az EU legyőzte Európát, amikor a prágai szenátus elfogadta az Uniót megerősítő Lisszaboni Szerződést, és így tett Orbán Viktor magyar államfő 2010 márciusában, amikor soros uniós elnökként Brüsszelt az 1848-as Bécshez, illetve a kommunista Moszkvához hasonította. Ám itt alapvetően arról van szó, hogy belső aktuálpolitikai indokokból, gyenge európai identitás mellett, könnyen kijátszható az unióellenes nemzeti kártya.

Gyakran mesélik, hogy a két dolgot – bár azok jelentősen különböznek – hol szándékosan, hol sem, mikor pongyolaságból, mikor demagógiából, de egybemossák. Az európai identitás kialakulása egy, elsősorban, kulturális folyamat eredménye – ezt az utat az ókortól kezdve kontinensünk legjobb koponyái vágták, akiknek köszönhető, hogy dacára a az ugyanitt lejátszódott történelmi borzalmaknak, mégis beszélhetünk egyetemes emberi értékekről. Az Európai Unió és a hozzá kapcsolódó identitás kialakulása egy hetven éve tartó politikai folyamatnak, amit „európai integrációnak” szoktunk nevezni, a terméke. Mindkét folyamatot előrevivő elitek vezényeltek le, akik megpróbáltak túllépni a szűkké vált nemzeti kereteken, az első esetben általános emberi kulturális megfontolások, míg a másodikban jóval pragmatikusabb megfontolások alapján. Egyik identitás sem részese még az átlag európaiak minden napjainak, egyik sem vert még mély gyökeret gondolati és érzelmi világában.

A nemzetállamok még mindig Európa legtisztábban kivehető, legkönnyebben megragadható építőelemei. A többség számára, a nemzeti hovatartozás élménye sokkal fontosabb, mint az európaiságé. A nemzeti retorika egyik fő eleme máig az „otthon maradás”, a „szülőföldön való megmaradás” ethosza, ami főként a kontinens keleti felében népszerű. Kérdés, hogy ennek mégis mi marad a létjogosultsága a négy alapszabadság Európájában? Hogyan egyeztethető össze ez az elvárás a mindenkit alanyi jogon megillető személyes szabadsággal? A közös „európainak” tartott értékek, alapvető eszmék és elvek – például a klasszikus *liberté, egalité, fraternité* hármas – olyan rendszert alkotnak, amely sikeresen fenn tudott maradni a nemzeti értékek és eszmék mellett, illetve azokkal szimbiózisban, mivel nem kérdőjelezte meg a nemzeti identitást, inkább maga válva nemzetivé. Elképzelhető, hogy ez a

átalakul egyfajta páneurópai rendszerré, amely aztán a mindennapi életben is tetten érhető reflexek formáját ölti.

Hosszú történelme során, Európa mindig is az eltérő kultúrák és hagyományok kontinense volt. Az őt belakó nemzetek, bármennyit is változtak, mindig is kényesen vigyáztak különbözőségeikre. A mára valamelyest konszolidálódott nemzetállami kereteken belül különböző nemzetiségek küzdenek autonómiájukért vagy függetlenségükért. Az Európai Unió nemzetek közössége és nem szövetségi államok alkotta nemzet, mint az USA. Intézményeink nagy többsége nemzeti keretek között szerveződik, a hadseregtől az akadémiáig. Ezért roppant fontos valamilyen összeurópai intézményrendszer kialakítása, egyfajta ellensúlyként a nemzetiekkel szemben, megtámogatva így az európai identitást is.

Ha meggondoljuk, hogy egy nemzet tagjainak elsöprő többsége sohasem kerül kapcsolatba egymással – sem közvetlenül, sem közvetve, nemhogy fizikailag, de még kommunikációs csatornák által sem – akkor nehezen tagadható, hogy a nemzet egy virtuális közösség.¹⁵ Nem vitatom, hogy ami összetartja, ha az „csak” az együvé tartozás érzése és annak vállalása is, roppant erős köteléket biztosít. Ám ugyanígy beszélhetünk egy virtuális Európáról is, amelyet a közösen vállalt értékek és az általuk összetartott közösség jelent. Az utóbbi pár évtized számítás- és kommunikációtechnikai történései, valamint társadalmi folyományaik, eléggé meggyőzően demonstrálták a hálózatok erejét. Elképzelhető, hogy az összeurópai digitális hálózatok és azok tartalmai, a „digitális Európa”, olyan virtuális közösségek létrehozását teszik lehetővé és támogatják, amelyek ténylegesen hozzájárulhatnak egy európai identitástudat megerősödéséhez.

Az európai identitás kialakulásában csakúgy, mint bármely más identitásban, segíthet a negatív öndefiníció, vagyis annak meghatározása, hogy mik nem vagyunk. Hagyományosan, két olyan ország / szövetség van, amelytől kritikusan elhatárolódik Európa. Az egyik a nyugati kultúra másik bástyája: Amerika, amelytől egy hosszú múltra visszatekintő, hol felerősödő, hol alábbhagyó antiamerikanizmus választ el. Bár a társadalmi berendezkedés és az értékek hasonlósága, valamint a közös történelmi tapasztalat eddig mindig egy táborba terelte vele. Ugyanakkor, lehetséges, hogy a nem is túl távoli jövőben újra szorosabbra kell majd vonni kötelékeinket, ha fel akarjuk venni a versenyt a most alakuló új világközpontokkal. A másik, akivel szemben, enyhén szólva, ambivalens érzéseket táplálnak az európaiak, az a soha le nem győzhető ellenfél, az örökös birodalmi álmokat dédelgető Oroszország. A ruszofóbia fő kiváltója egyrészt a túlzott fizikai közelség, másrészt a jelentős mértékű gazdasági függés és, nem utolsósorban, a kellemetlen történelmi

¹⁵ Z. Karvalics László: A betű és az ABC. In *Információ, társadalom, történelem – Válogatott írások*. Typotex, 2003.

tapasztalatok. A negatív önmeghatározás persze elég gyenge alap egy erős európai identitás kialakulásához.

Az Unióban végzett közvéleménykutatások szerint¹⁶ a nemzethez, illetve a szűkebb pátriához való kötődés számottevően erősebb az EU-hoz valónál. Paradox módon a helyi és regionális identitás utóbbi időben tapasztalható újjáéledése hozzájárulhat az európai identitás megerősödéséhez. Az integráció keretein belül már jó ideje zajlik egy részfolyamat, melynek során a nemzetállami szuverenítésra épülő kormányzati rendszer átalakul, teret biztosítva, politikai és döntéshozói téren egyaránt, a régiók fokozott szerepvállalásának. Az Európai Unió számára a szolidaritás és a méltányosság mindig is kiemelkedő fontossággal bíró alapelvek voltak, amiért is különös figyelmet és jelentős mennyiségű forrást fordít a tagállamok, régiók és települések fejlettségbeli különbségeinek mérséklésére. Számos komplex eszközt fejlesztett ki ezen célok megvalósítására a relatíve egyszerű Interreg programoktól az eurorégiókon át az európai területi együttműködési csoportosulásokig.¹⁷ A közös regionális és strukturális politika sikeresnek tekinthető, az unióban az elmaradott és a fejlettebb területek gazdasági, jövedelmi és ellátottsági mutatói között egyre kisebbek az eltérések. A regionális politika, kiiktatva az állami újraelosztási mechanizmusokat, közvetlenül az unió lakosságát célozza meg, az ő érdekeit szolgálja az évszázados területi különbségek kiegyenlítésével, felszámolva az elmaradottságot.

Végül ne feledkezzünk meg a szimbolikus dimenzió jelentőségéről sem. Az európai identitás szimbolikus megjelenítése, a jelek és jelképek folyamatos jelenléte a közös térben és a köztudatban (lobogó, himnusz, pénz) sokat lendíthet a közös európai identitás megerősödésének ügyén. A kommunizmus bukása után, végre lehetőség adódott a közös annak kialakulására / kialakítására, a liberális demokrácia és a szabad piacgazdaság elveire alapozva. Az intézményes integráció csakis a tagországok működésének, minden felsorolt dimenzió mentén történő, a közös európai értékeken alapuló, összehangolására építhet.

Az alábbi gondolatokat Robert Schuman vetette papírra fél évszázada, és ma aktuálisabbak, mint megírásukkor. Jó lenne végre megszívlelni üzenetét.

A politikai határok tiszteletet érdemlő történeti és etnikai fejlődés, a nemzet egyesítésére irányuló hosszas erőfeszítések eredményeként születtek meg, eltörlésükre még csak gondolni sem lehet. Egykor erőszakos hódítások vagy gyümölcsöző házasságok vezettek a megváltoztatásukhoz. Ma már eleghető, ha megfosztjuk őket értéküktől. Egyre kevésbé kellene, hogy határa-

¹⁶ European Commission, Directorate-General for Communication: *Eurobarometer 68 – Public Opinion in the European Union*; May 2008; http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb68_en.htm

¹⁷ EGTC – European Grouping of Territorial Cooperation

ink Európában akadályai legyenek a gondolatok, személyek és javak cseréjének. A nemzetek közötti szolidaritás érzése erősebb lesz a ma már idejétmúlt nacionalizmusoknál. E nacionalizmusok érdeme volt, hogy hagyománnyal és szilárd belső szerkezettel ruházták fel az államokat. Erre a régesrégii alapzatra egy új emeletet kell felhúzni: a nemzetekfelettség nemzeti alapokon nyugszik majd. Nincs szó tehát a dicső múlt semmiféle megtagadásáról, sokkal inkább a nemzetek életerejének új kibontakozásáról, éppen annak révén, hogy azt a nemzetek feletti közösség szolgálatába állítják...

Fel kell készíteni a lelkeket, hogy elfogadják az európai megoldásmódokat mindenütt, küzdve a hegemoniára való törekvés és a tulajdon felsőbbrendűségünkbe vetett hit ellen éppúgy, mint a politikai nacionalizmusok, az autarchiát szolgáló gazdasági protekcionizmus és a szándékos kulturális elszigetelődés korlátaival. Mindezeket a múltból örökölt irányzatokat fel kellene váltania a szolidaritás gondolatának, vagyis annak a meggyőződésnek, hogy mindannyiunk érdeke az, hogy felismerjük és elfogadjuk az egymástól való kölcsönös függésünket. Az egoizmus nem kifizetődő többé.¹⁸

¹⁸ Schumann, Robert: *Pour l'Europe*. Paris, 1963. Magyarul: *Európáért*. fordította Tót Éva, Pannónia Könyvek, é.n.